

REDAKCJA: PAWEŁ KONRAD TUSZYŃSKI

PIERWSZA POMOC OKIEM FARMACEUTY

ANTYSEPTYKA RAN, OPATRUNKI,
ZATRUCIA I INNE STANY NAGŁE

PIERWSZA POMOC OKIEM FARMACEUTY

ANTYSEPTYKA RAN, OPATRUNKI,
ZATRUCIA I INNE STANY NAGŁE

Redakcja

Paweł Konrad Tuszyński

 wydawnictwo
farmaceutyczne

WYDANIE II (2024)

Pierwsza pomoc okiem farmaceuty
Antyseptyka ran, opatrunki, zatrucia i inne stany nagłe

Redaktor naukowy:

mgr farm. Paweł Konrad Tuszyński
dyrektor ds. naukowych 3PG

Redaktorka prowadząca:

mgr farm. Roksana Cimała

Konsultacja naukowa (wydanie I):

mgr rat. med. Karol Bączkowski
mgr zdrowia publicznego, ratownik medyczny,
szkoleniowiec pierwszej pomocy

Skład DTP, ilustracje i okładka:

Natalia Janeczko

Korekta językowa:

Katarzyna Tuleja

Ze względu na stały postęp w naukach medycznych lub odmienne opinie na temat leczenia, jak również możliwość wystąpienia błędów, Wydawca prosi, aby w trakcie podejmowania decyzji terapeutycznej uważnie oceniać informacje zamieszczone w niniejszej książce, zwłaszcza dotyczące leków nowych lub rzadko stosowanych. Informacje dotyczące praktycznego stosowania leków odpowiadają poziomowi aktualnej wiedzy medycznej. Za dawkowanie i sposób podawania leków jest odpowiedzialny użytkownik. Prosimy zapoznać się z informacjami producenta przed zastosowaniem lub rekomendacją leku. Nazwy handlowe są prawnie chronione, nawet wówczas, gdy nie zostały specjalnie oznaczone. Dzieło w całości jest chronione prawem autorskim. Żadna z części tej książki nie może być w jakiegokolwiek formie publikowana bez uprzedniej zgody Wydawcy.

Wydawca:

opieka.farm sp. z o.o.
ul. Lipowa 3
Kraków 31-532

ISBN: 978-83-66756-69-4
Wydanie II, Kraków, 2024

Zamówienia hurtowe i detaliczne:

www.wydawnictwo.farm

 wydawnictwo
farmaceutyczne

REDAKTOR NAUKOWY

---

mgr farm. Paweł Konrad Tuszyński

REDAKTORKA PROWADZĄCA

---

mgr farm. Roksana Cimała

ZESPÓŁ AUTORSKI

---

mgr farm. Paweł Konrad Tuszyński

mgr farm. Roksana Cimała

mgr farm. Effiom Uman-Ntuk

mgr farm. Anna Pachacz

dr n. med. Elżbieta Żmudzka

mgr farm. Marta Siarka

mgr farm. Agata Bereś-Jabs

mgr farm. Olha Brezden

dr n. med. Karolina Matyjaszczyk-Gwarda

mgr farm. Magdalena Michniewska

mgr farm. Katarzyna Malec

mgr farm. Marta Libura

mgr farm. Marlena Bojarska

mgr farm. Bartosz Skalubiński

mgr farm. Marta Ogorzałek

SPIS TREŚCI

Przedmowa do wydania I	15
Przedmowa do wydania II	16
Rozdział 1. Pierwsza pomoc w teorii	17
Rys historyczny	17
Łańcuch ratunkowy	18
Ogniwo 1 – wczesne rozpoznanie zagrożenia i wezwanie pomocy	19
Ogniwo 2 – wczesne rozpoczęcie resuscytacji krążeniowo-oddechowej	19
Ogniwo 3 – wczesne rozpoczęcie defibrylacji	20
Ogniwo 4 – szybkie podjęcie zaawansowanych zabiegów resuscytacyjnych	20
Prawne aspekty udzielania pierwszej pomocy	20
Rozdział 2. Pierwsza pomoc krok po kroku na miejscu wypadku	23
Ocena sytuacji	23
Przeprowadzenie wywiadu	24
Ocena stanu poszkodowanych	25
Rozpoznanie mechanizmu urazu	25
Ocena bezpieczeństwa	25
Ocena bezpieczeństwa na miejscu zdarzenia	26
Ocena bezpieczeństwa własnego	26
Ocena świadomości	26
Nawiązanie kontaktu słownego	26
Badanie wrażliwości na bodźce bólowe	26
Ocena oddychania	27
Ocena oddychania za pomocą słuchu	27
Ocena oddychania za pomocą wzroku	27
Ocena oddychania za pomocą dotyku	27
Wzywanie zespołu ratownictwa medycznego	27
Rozmowa z dyspozytorem pogotowia ratunkowego	28
Przykładowe scenariusze rozmowy z dyspozytorem medycznym	29
Scenariusz I	29
Scenariusz II	30
Scenariusz III	31
Pozycja bezpieczna	32
Rozdział 3. Resuscytacja krążeniowo-oddechowa	35
Osoby uprawnione do wykonywania RKO	35
Nagłe zatrzymanie krążenia	35
Standardy wykonywania RKO	36
RKO w dobie pandemii COVID-19	37
Automatyczny defibrylator zewnętrzny (AED)	37
Zasady korzystania z AED	37
Rozdział 4. Leczenie oraz pielęgnacja ran i oparzeń	39
Rodzaje ran	39
Skaleczenie, otarcie i zadrapanie	39
Rana kłuta	40
Rana cięta	40
Rana szarpana	40
Rana kąsana	40

Rana pooperacyjna	41
Oparzenia termiczne	42
Przyczyny	42
Objawy	42
Leczenie	43
Profilaktyka oparzeń termicznych	47
Proces gojenia się rany	47
Etapy gojenia	47
Gojenie pierwotne	49
Gojenie wtórne	49
Leczenie ran	50
Oczyszczenie rany	50
Odkażanie rany	51
Opatrywanie rany	52
Pielęgnacja blizny	53
Rozdział 5. Oparzenia	57
Oparzenia chemiczne	57
Oparzenia słoneczne	58
Pantenol	58
Oparzenia elektryczne	59
Rozdział 6. Odmrożenia	61
Przyczyny odmrożeń	61
Mechanizm powstawania odmrożeń	61
Objawy	62
Leczenie	64
Profilaktyka	65
Rozdział 7. Krwawienie po urazie	67
Rodzaje ran	67
Różnica między krwawieniem a krwotokiem	67
Postępowanie z krwawieniem po urazie	68
Postępowanie w przypadku krwawienia z nosa	72
Opatrunki hemostatyczne	74
Leki mogące powodować zwiększone krwawienie	75
Rozdział 8. Środki antyseptyczne	77
Oktenidyna	77
Pielęgnacja kikuta pępowinowego	79
Poliheksanidyna	79
Podchloryny	79
Woda utleniona	80
Jod i jodopowidon	80
Fiolet gencjanowy	82
Związki boru	82
Azotan srebra	82
Mleczan etakrydyny	83
Nadmanganian potasu	83
Inne antyseptyki	84
Spirytus salicylowy	84
Chlorheksydyna	84

Rozdział 9. Opatrunki i plastry	87
Opatrunki	87
Wata	87
Gaza	88
Kompresy gazowe	88
Opatrunki impregnowane	88
Opatrunki foliowe	91
Opatrunki hydrożelowe	91
Opatrunki hydrokoloidowe	92
Opatrunki włókniste	92
Opatrunki piankowe	93
Opatrunki z węglem aktywnym	94
Opatrunki z DACC	94
Opatrunki z miodem manuka	94
Dekstranomery	94
Opatrunki na konkretne części ciała	95
Opatrunki wtórne	95
Przegląd opatrunków specjalistycznych	95
Algorytm doboru opatrunku	98
Plastry	99
Plastry z opatrunkiem	99
Plastry zamykające rany	100
Plastry na blizny	100
Plastry na oko	101
Przylepce	101
Rozdział 10. Anafilaksja i wstrząs anafilaktyczny	103
Częstość występowania anafilaksji	103
Przyczyny anafilaksji	104
Rozpoznanie anafilaksji	104
Cechy charakterystyczne anafilaksji	105
Przebieg reakcji anafilaktycznej	105
Objawy reakcji anafilaktycznej	105
Schemat postępowania z osobą z anafilaksją	106
Leczenie anafilaksji	107
Adrenalina	107
Zestaw przeciwwstrząsowy	108
Leki uzupełniające	110
Zapobieganie anafilaksji	110
Rozdział 11. Użądlenia, ukąszenia i uktucia	113
Ukąszenia i użądlenia przez owady	113
Częstość incydentów ukąszeń i użądleń przez owady	113
Typy reakcji na ukąszenie lub użądlenie	114
Charakterystyczne objawy ukąszeń, użądleń i uktuć	114
Leczenie ukąszeń i użądleń przez owady	116
Pierwsza pomoc w przypadku użądleń	123
Postępowanie profilaktyczne i immunoterapia swoista	123
Ukąszenia przez pajęczaki	124
Objawy ukąszeń przez pajęczaki	124
Leczenie ukąszeń przez pajęczaki	124
Ukąszenia przez węże	124
Objawy ukąszenia przez żmiję zygzakowatą	124

Ocena ciężkości zatrucia jadem żmii i jego przebieg	127
Pierwsza pomoc przy ukąszeniach przez węże	127
Leczenie ukąszeń przez żmije	128
Przyrządy do usuwania jadów i toksyn	129
Rozdział 12. Hipoglikemia	131
Objawy hipoglikemii	131
Leki zwiększające ryzyko hipoglikemii	131
Preparaty stosowane w epizodzie hipoglikemii	132
Glukoza	132
Glukagon	132
Rozdział 13. Hiperglikemia	135
Objawy hiperglikemii	135
Rozdział 14. Nagły spadek i nagły wzrost ciśnienia tętniczego	137
Nagły wzrost ciśnienia krwi	137
Leki, które mogą wywołać nagły wzrost ciśnienia	139
Nagły spadek ciśnienia krwi	139
Leki, które mogą wywołać nagły spadek ciśnienia	141
Rozdział 15. Omdlenia, zastąpienia i upadki	143
Stan przedomdleniowy	143
Omdlenie	143
Przyczyny omdlenia	143
Omdlenia odruchowe	144
Omdlenia wskutek hipotensji ortostatycznej	144
Omdlenia kardiogenne	144
Omdlenia związane z chorobami naczyń mózgowych	145
Prawidłowe postępowanie przy omdleniu	145
Upadki u osób starszych	145
Leki zwiększające ryzyko omdleń i upadków	146
Zapobieganie upadkom osób starszych	146
Zapobieganie omdleniom – wskazówki dla pacjentów i ich opiekunów	147
Manewry izometryczne w stanie przedomdleniowym	148
Rozdział 16. Zachłyśnięcie i zadławienie	151
Incydenty zadławienia a wiek poszkodowanego	151
Przyczyny zadławień	151
Postępowanie przy zadławieniu (zachłyśnięciu)	152
Pierwsza pomoc przy zadławieniu częściowym	152
Pierwsza pomoc przy zadławieniu całkowitym u dorosłego i dziecka powyżej 1. rż.	152
Pierwsza pomoc przy zadławieniu całkowitym u dzieci poniżej 1. rż.	153
Alternatywne metody postępowania przy zadławieniu	154
Rokowanie przy braku interwencji w przypadku zadławienia	155
Rozdział 17. Duszności	157
Przyczyny duszności	157
Stopnie nasilenia duszności	158
Duszność polekowa	158
Duszność wywołana stosowaniem IKA	158
Duszność wywołana stosowaniem beta-blokerów	159
Duszność wywołana stosowaniem NLPZ	159
Postępowanie w przypadku pacjentów z dusznością	159

Rozdział 18. Atak paniki	161
Przyczyny ataków paniki	161
Postępowanie w przypadku ataków paniki	162
Leczenie stosowane w leczeniu ataków paniki	162
Rozdział 19. Napad padaczki	165
Przyczyny napadów padaczkowych	165
Rodzaje napadów padaczkowych	165
Napady częściowe	166
Napady uogólnione	166
Pierwsza pomoc w napadzie drgawek kloniczno-tonicznych	166
Błędne zachowania w czasie udzielania pierwszej pomocy	167
Wezwanie zespołu ratownictwa medycznego	167
Leki oraz używki zwiększające ryzyko napadu padaczki	167
Leki osłabiające działanie leków przeciwpadaczkowych	168
Rozdział 20. Wyczerpanie ciepłne i udar ciepłny	171
Udar ciepłny	171
Leki i substancje zwiększające ryzyko udaru ciepłnego	173
Wyczerpanie ciepłne	173
Rozdział 21. Krwawienie z przewodu pokarmowego	175
Klasyfikacja krwawienia z przewodu pokarmowego	175
Przyczyny krwawienia z przewodu pokarmowego	176
Objawy krwawienia z przewodu pokarmowego	176
Objawy ostrego krwawienia z przewodu pokarmowego	176
Objawy przewlekłego krwawienia z przewodu pokarmowego	177
Postępowanie w przypadku krwawienia z przewodu pokarmowego	177
Postępowanie szpitalne z pacjentem z krwawieniem z przewodu pokarmowego	178
Leczenie krwawienia z przewodu pokarmowego	178
Leki zwiększające ryzyko krwawienia z przewodu pokarmowego	180
Rozdział 22. Udar mózgu	183
Rodzaje udaru mózgu	183
Częstość występowania udaru mózgu w Polsce	183
Czynniki ryzyka udaru mózgu	183
Objawy udaru mózgu	184
Pierwsza pomoc w udarze mózgu	184
Leczenie szpitalne udaru mózgu	185
Powiktania udaru mózgu	186
Rokowania po przebytych udarze mózgu	186
Rozdział 23. Zawał serca	187
Rodzaje ostrych zespołów wieńcowych	187
Objawy zawału serca	187
Pierwsza pomoc w przypadku podejrzenia zawału serca	188
Leczenie zawału serca	188
Leczenie zawału serca z uniesieniem odcinka ST (STEMI)	189
Leczenie zawału serca bez uniesienia odcinka ST (NSTEMI)	190
Leki stosowane po przebytych zawale serca	190
Rozdział 24. Zatrucia lekami	191
Podział zatruc	191
Objawy zatrucia	192

Postępowanie w ostrym zatruciu lekami przyjętymi doustnie	192
Pozycja ciała	193
Prowokowanie wymiotów i płukanie żołądka	195
Woda lub mleko	195
Węgiel aktywny	195
Odrutki	196
Opieka podtrzymująca	196
Inne	197
Leki stanowiące najczęstszą przyczynę zatruc	197
Paracetamol	198
NLPZ	199
Salicylany	199
Opioidy	200
Dekstrometorfan	200
Loperamid	200
Benzodiazepiny	201
Trójpierścieniowe leki przeciwdepresyjne	201
Rozdział 25. Inne zatrucia	203
Zatrucie alkoholem etylowym	203
Przyczyny zatrucia alkoholem etylowym	203
Objawy zatrucia alkoholem etylowym	204
Pierwsza pomoc w zatruciu alkoholem etylowym	204
Zatrucie alkoholem metylowym	205
Przyczyny zatrucia alkoholem metylowym	205
Objawy zatrucia alkoholem metylowym	205
Pierwsza pomoc w zatruciu alkoholem metylowym	206
Zatrucie substancjami żrącymi i pestycydami	206
Zatrucie tlenkiem węgla	206
Przyczyny zatrucia tlenkiem węgla	208
Objawy zatrucia tlenkiem węgla	209
Pierwsza pomoc w zatruciu tlenkiem węgla	209
Zatrucie gazami drażniącymi	209
Przyczyny zatrucia gazami drażniącymi	209
Objawy zatrucia gazami drażniącymi	210
Pierwsza pomoc w zatruciu gazami drażniącymi	210
Zatrucie jadem kietbasianym	210
Przyczyny zatrucia jadem kietbasianym	210
Objawy zatrucia jadem kietbasianym	211
Pierwsza pomoc w zatruciu jadem kietbasianym	211
Ośrodki ostrych zatruc	211
Rozdział 26. Zatrucie ziołami i grzybami	213
Trucizny pochodzenia roślinnego	213
Toksyczne rośliny występujące w Polsce	214
Pierwsza pomoc w sytuacji zatrucia ziołami	214
Zatrucia wywołane grzybami	214
Zatrucia cytotropowe	215
Zatrucia neurotropowe	216
Zatrucia gastryczne	217
Zatrucia nieswoiste	218
Indeks	220

SPIS TABEL

Tabela 1 Charakterystyka rodzajów oparzeń	45
Tabela 2 Rodzaje opatrunków stosowane w leczeniu oparzeń	48
Tabela 3 Dostępne na rynku preparaty z wyciągiem z cebuli	53
Tabela 4 Preparaty na bazie silikonu dostępne w Polsce	54
Tabela 5 Podział i charakterystyka odmrożeń	63
Tabela 6 Preparaty z oktenidyną dostępne na polskim rynku	78
Tabela 7 Preparaty z poliheksanidyną dostępne na rynku	79
Tabela 8 Preparaty z podchlorynami dostępne w obrocie	80
Tabela 9 Preparaty z jodopowidonem dostępne na rynku	81
Tabela 10 Waty, gazy i kompresy gazowe dostępne na rynku	89
Tabela 11 Opatrunki impregnowane dostępne na rynku	90
Tabela 12 Opatrunki hydrożelowe dostępne na rynku	92
Tabela 13 Opatrunki na konkretne części ciała dostępne na rynku	95
Tabela 14 Podział opatrunków z uwzględnieniem zasady działania i zastosowania	96
Tabela 15 Dobór typu opatrunku w zależności od rany	100
Tabela 16 Kryteria rozpoznania anafilaksji	105
Tabela 17 Objawy anafilaksji u dzieci i dorosłych	106
Tabela 18 Klasyfikacja nasilenia objawów anafilaksji	107
Tabela 19 Porównanie leków <i>EpiPen</i> i <i>Adrenalina WZF</i>	109
Tabela 20 Dawkowanie adrenaliny	109
Tabela 21 Rodzaje reakcji powstających po ukąszeniu i użądleniu przez owady	115
Tabela 22 Klasyfikacja reakcji anafilaktycznych według Müllera	116
Tabela 23 Charakterystyczne objawy ukąszenia lub użądlenia	116
Tabela 24 Zmiany skórne powstałe w wyniku ukąszeń lub użądleń	119
Tabela 25 Leki, które można polecić w przypadku ukąszeń i użądleń	122
Tabela 26 Objawy ukąszenia przez pajęczaki	125
Tabela 27 Antytoksyna jadu żmii zygzakowatej	128
Tabela 28 Wyroby medyczne służące do usuwania jadu	129
Tabela 29 Klasyfikacja nadciśnienia tętniczego	137
Tabela 30 Leki, które mogą wywołać wzrost ciśnienia krwi	140
Tabela 31 Leki, które mogą wywołać nagły spadek ciśnienia krwi	141
Tabela 32 Skala nasilenia duszności	158
Tabela 33 Cechy charakterystyczne udaru cieplnego i wyczerpania cieplnego	171
Tabela 34 Leki i inne substancje, które mogą zwiększać ryzyko wystąpienia udaru cieplnego	173
Tabela 35 Toksydromy	193
Tabela 36 Objawy zatrucia i leki je wywołujące	194
Tabela 37 Objawy zatrucia alkoholem etylowym	204
Tabela 38 Zatrucia substancjami żrącymi i pestycydami	207
Tabela 39 Ośrodki ostrych zatruc w Polsce	212

SPIS RYCIŃ

Ryc. 1 Łańcuch ratunkowy	19
Ryc. 2 Pozycja bezpieczna	32
Ryc. 3 Algorytm podstawowych zabiegów resuscytacyjnych	36
Ryc. 4 Prawidłowe rozmieszczenie elektrod na klatce piersiowej poszkodowanego	37
Ryc. 5 Rana kłuta spowodowana nadeptaniem na gwóźdź, na którą zaaplikowano jodopowidon	40
Ryc. 6 Przykład rany ciętej na dłoni pacjenta	40
Ryc. 7 Rana szarpana na ręce pacjenta	41
Ryc. 8 Rana kłusowana po ataku psa	41
Ryc. 9 Wizualna ocena rozległości oparzenia	43
Ryc. 10 Rodzaje oparzeń i stopień zajęcia tkanek	44
Ryc. 11 Oparzenie pierwszego stopnia na dłoni	46
Ryc. 12 Rana oparzeniowa trzeciego stopnia u dziecka	46
Ryc. 13 Fazy gojenia się rany	49
Ryc. 14 Przebieg procesu gojenia rany na przykładzie otarcia na dłoni	50
Ryc. 15 Stopnie odmrożenia	62
Ryc. 16 Odmrożenia drugiego lub trzeciego stopnia obu rąk, z obrzękiem i pęcherzami wypełnionymi płynem	63
Ryc. 17 Odmrożenia pierwszego stopnia na obu policzkach	63
Ryc. 18 Urazy odmrożeniowe IV stopnia dalszego paliczka lewego. Palce są suche i martwicze z wyraźną linią oddzielającą	64
Ryc. 19 Przykład opatrunku osłaniającego	69
Ryc. 20 Ręczny ucisk opatrunku	70
Ryc. 21 Uniesienie ręki powyżej poziomu serca w celu zahamowania krwawienia z rany	70
Ryc. 22 Bezpośredni ręczny ucisk w celu zatamowania krwawienia	70
Ryc. 23 Profesjonalna opaska uciskowa	72
Ryc. 24 Przykładowa opaska uciskowa wykonana samodzielnie z dostępnych materiałów	72
Ryc. 25 Przykład prawidłowego i nieprawidłowego postępowania z krwawieniem z nosa	73
Ryc. 26 Żmija zygzakowata o ubarwieniu szarym	126
Ryc. 27 Żmija zygzakowata o ubarwieniu czarnym	126
Ryc. 28 Żmija zygzakowata o ubarwieniu brązowym	126
Ryc. 29 Schemat manewrów izometrycznych	148
Ryc. 30 Prawidłowy chwyt do manewru Heimlicha	153
Ryc. 31 Postępowanie przy zadławieniu całkowitym u niemowlęcia	154
Ryc. 32 Pozycja z głową skierowaną w dół przy zadławieniu	154
Ryc. 33 Charakterystyczne objawy udaru mózgu	184
Ryc. 34 Schemat udzielania pierwszej pomocy u osób z podejrzeniem udaru mózgu	185
Ryc. 35 Schemat pierwszej pomocy udzielanej osobom z podejrzeniem zawału serca	189
Ryc. 36 Muchomor sromotnikowy	215
Ryc. 37 Piestrzenica kasztanowata	215
Ryc. 38 Zastonak rudy	215
Ryc. 39 Gołąbek zielonawy	216
Ryc. 40 Czubajka kania	216
Ryc. 41 Krowiak podwinięty	217
Ryc. 42 Strzępiak ceglasty	217
Ryc. 43 Lejkówka odbielona	217

Ryc. 44 Gąska siarkowa	218
Ryc. 45 Maślanka ceglasta	218
Ryc. 46 Borowik szatański	218

PRZEDMOWA DO WYDANIA I

Szanowni Czytelnicy

Podręcznik *Pierwsza pomoc okiem farmaceuty. Antyseptyka ran, plastry i opatrunki oraz zatrucia inne stany nagłe* z serii *Vademecum Farmaceutyczne* został poświęcony zagadnieniom związanym z udzielaniem doraźnej pomocy pacjentom. Dedykowany jest nie tylko pracownikom aptek, ale też farmaceutom, którzy chcą uzupełnić swoją wiedzę o ważne informacje, które będą mogli wykorzystać także poza pracą, kiedy zajdzie taka potrzeba.

Opracowanie stanowi zbiór wiedzy na temat zarówno łagodnych stanów obejmujących uszkodzenia skóry i miejscowe odczyny, takich jak rany, oparzenia, użądlenia, ukąszenia i drobne krwawienia, jak i nagłych stanów zagrażających zdrowiu, takich jak wstrząs anafilaktyczny, udar mózgu, zawał serca, napad padaczki, udar cieplny, zadławienie, zatrucie lekami i ziołami czy omdlenie.

W publikacji przedstawiono zasady leczenia oraz przykłady preparatów, jakie farmaceuta może polecić w poszczególnych opisywanych stanach. Podręcznik zawiera liczne wskazówki praktyczne dotyczące stosowania preparatów w doraźnej pomocy, m.in. preparatów antyseptycznych i plastrów różnego typu w zależności od charakteru rany pacjenta. Informacje zawarte w publikacji pozwolą farmaceutom ocenić, kiedy objawy są na tyle poważne, że należy skierować pacjenta do lekarza. Wyjaśniono w niej również rolę leków stosowanych w leczeniu stanów nagłego zagrożenia życia oraz ich wpływu na ewentualne wywołanie opisywanych incydentów.

W publikacji znajdują się liczne tabele w przejrzysty sposób porządkujące przedstawione informacje oraz ilustracje pokazujące kolejne etapy udzielania pierwszej pomocy w stanach nagłych.

Podręcznik ten to kompendium wiedzy, które systematyzuje informacje niezbędne do codziennej pracy z pacjentem potrzebującym doraźnej pomocy. Nie zastępuje jednak odpowiedniego przygotowania praktycznego, które zapewnia jedynie odbycie kursu w formie ćwiczeń i warsztatów. Niniejsza publikacja przedstawia perspektywę farmaceuty, nie ratownika, i to na preparatach oraz wyrobach medycznych skupiliśmy się w największym stopniu.

Serdecznie dziękuję **mgr. zdrowia publicznego rat. med. Karolowi Bączkowskiemu** za konsultację i cenne uwagi do tego opracowania, których mógł udzielić tylko doświadczony ratownik medyczny.

mgr farm. Paweł Konrad Tuszyński
dyrektor ds. naukowych 3PG
Kraków, 29.08.2021

PRZEDMOWA DO WYDANIA II

Szanowne Czytelniczki i Szanowni Czytelnicy!

Po 3 latach od wydania I, oddajemy Wasze ręce kolejne, które w znacznym stopniu zaktualizowaliśmy i wzbogaciliśmy o liczne ilustracje. Ma też ono nową szatę graficzną, omówiono w nim więcej preparatów i dodano nowe rozdziały. Niektóre z nich to *Pierwsza pomoc w teorii*, w którym przedstawiono rys historyczny tematu, łańcuch ratunkowy i praktyczne aspekty udzielania pierwszej pomocy oraz *Pierwsza pomoc krok po kroku w miejscu wypadku*, obejmujący omówienie oceny sytuacji, świadomości, oddechu czy pozycji bezpiecznej.

Dodano także rozdział poświęcony opatrzeniem chemicznym, dróg oddechowych czy elektrycznym oraz odmrożeniem. Czy wiedzieliście, że udowodniono klinicznie, że zastosowanie ibuprofenu prowadzi do mniejszej utraty tkanki w sytuacji odmrożenia kończyny? Jak się okazuje, nawet w taki ekstremalnych sytuacjach znajomość farmakologii może być korzystna.

W dalszej części pojawia się kolejny nowy rozdział, poświęcony zatruciom wywołanym innymi czynnikami niż leki, którego zabrakło w poprzednim wydaniu. Omówiliśmy zatrucie alkoholem etylowym, metylowym pestycydami, tlenkiem węgla i jadem kielbasianym. Następny poszerzyliśmy z kolei o zatrucia grzybami – uznaliśmy, że farmaceuta musi wiedzieć więcej w tym temacie, skoro w innych krajach uchodzi wręcz za eksperta od roślin i grzybów.

Mamy nadzieję, że publikacja będzie ciekawą lekturą dla wszystkich zainteresowanych – staraliśmy się, aby była napisana w sposób lekkostrawny, aby stanowiła nie tylko kompendium podręczne do biblioteki aptecznej, ale także interesującą pozycję do przeczytania od deski do deski.

mgr farm. Paweł Konrad Tuszyński
dyrektor ds. naukowych 3PG
Kraków, 01.07.2024

■ **Tabela 1**
Charakterystyka rodzajów oparzeń

Stopień oparzenia	Głębokość uszkodzenia	Wygląd	Ból	Czas gojenia	Blizny
I	naskórek	Obrzęk, zaczerwienienie, skóra elastyczne (•Ryc. 11)	Piekący	3–6 dni	Zwykle nie powstają
Ila (powierzchnowe)	Naskórek i wyższe warstwy skóry właściwej	Pęcherze, zaczerwienienie, skóra wilgotna i elastyczna	Piekący	2–3 tygodnie	Niewielkie przebarwienia
Ilb (głębokie)	Naskórek i niższe warstwy skóry właściwej	Skóra wilgotna lub woskowo sucha, nieblednie przy ucisku, niejednorodne zabarwienie	Tępy	3–6 tygodni	Nieestetyczne, przerostowe, ryzyko przykurczów
III	Cała grubość skóry właściwej, a nawet tkanka podskórna	Skóra twarda, sucha, nieelastyczna, nieblednie przy ucisku, zabarwienie od bladego do czarnego (•Ryc. 12)	brak	Miesiące lub lata	Wymagany przeszczep skóry, blizny wymagają długotrwałej pielęgnacji

W przypadku oparzeń termicznych natychmiastowy transport do szpitala jest konieczny, jeżeli (Bettencourt i in., 2020):

- oparzenie obejmuje całą grubość skóry,
- oparzenie obejmuje powierzchnię $\geq 10\%$ TBSA,
- oparzenie II stopnia obejmuje twarz, dłonie, narządy płciowe, stopy, stawy,
- pacjent ma choroby współistniejące,
- pacjent oprócz oparzeń ma inne urazy,
- u pacjenta występuje silny ból,
- oparzeniu uległo małe dziecko.

Powierzchnowe oparzenia, niewymagające konsultacji lekarskiej, powinny zostać opatrzone według standardu 4×C (nazwa pochodzi od angielskich słów podstawowych zabiegów składających się na schemat), który obejmuje (Schaefer i Szymanski, 2023):

1. Chłodzenie (ang. *cooling*) – oparzenie można schłodzić za pomocą wody z kranu lub roztworu soli fizjologicznej, aby zapobiec postępowi spalania i zmniejszyć ból.

2. Czyszczenie (ang. *cleaning*) – oparzenie należy delikatnie, za pomocą łagodnego mydła i wody oczyścić z zanieczyszczeń.
3. Pokrycie (ang. *covering*) – oparzenie należy pokryć np. żelem hydrokoloidowym (*Help4skin*, *Thermi*) ułatwiającym i przyspieszającym gojenie.
4. Komfort (ang. *comfort*) – w razie potrzeby można zarekomendować choremu leki przeciwbólowe z grupy NLPZ lub paracetamol.

Warto pamiętać, że zasadniczo wyróżniamy trzy sposoby leczenia rany oparzeniowej:

- sposób otwarty (bez opatrunku),
- sposób zamknięty (pod opatrunkiem),
- pokrycie ran auto-, alloprzeszczepami lub innymi materiałami.

WSKAZÓWKA PRAKTYCZNA

Miejsca takie jak twarz, krocze i pośladki, leczone są metodą otwartą.

■ Tabela 2

Rodzaje opatrunków stosowane w leczeniu oparzeń (Kozłowska i in., 2014)

Rodzaj opatrunku	Wskazanie	Działanie
hydrożelowe	Oparzenia I/II stopnia	Działanie chłodzące i kojące oraz nawadniające, zmniejsza ryzyko powstanie blizn
hydrowłókniste	<ul style="list-style-type: none"> ■ Oparzenia I/II stopnia, ■ Profilaktyka zakażenia rany oparzeniowej 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Właściwości ochronne i oczyszczające, zapewnia optymalne środowisko rany, ■ Sekwestracja wysięku i drobnoustrojów
ze srebrem	Oparzenia I/II stopnia	Właściwości przeciwdrobnoustrojowe, hydrofilowe i oczyszczające
siatkowe impregnowane	<ul style="list-style-type: none"> ■ Oparzenia I/II stopnia, ■ Oparzenia o małej powierzchni, ■ Miejsca pobrania i położenia przeszczepu skóry 	Nie przywierają do powierzchni rany, chronią delikatne tkanki, działają biobójczo
hydrokolidowe	<ul style="list-style-type: none"> ■ Niezakażone oparzenia I/II stopnia, ■ Miejsca pobrania skóry do przeszczepu ■ Profilaktyka blizn przerostowych 	Stymulują proliferację i migrację komórek, sprzyjają fibrylizacji
blony półprzepuszczalne	Małe oparzenia I/II stopnia	Właściwości adhezyjne, zapewniają ochronę zewnętrzną oraz wilgotne środowisko gojenia
silikonowe	Zapobieganie bliznom przerostowym w przypadku wygojonych ran	Zapewniają słaby, ale stały nacisk na bliznę, spłaszczają, zmiękczejają i rozjaśniają bliznę

nych, obrzęk, wynaczynianie komórek układu odpornościowego, a także wzmożoną przepuszczalność naczyń włosowatych, co może skutkować pojawieniem się wysięku. Na tym etapie gojenia obecność wysięku jest pożądana. Należy jednak monitorować jego wygląd: w zdrowych, prawidłowo gojących się ranach barwa wysięku jest jasna, żółtoróżowa, mniej lub bardziej klarowna.

— Faza oczyszczania

Faza oczyszczania może być zaliczana do fazy wysiękowej, choć można również wyodrębnić ją jako osobną fazę. Oczyszczenie rany następuje po ok. 4–7 dniach od zranienia, kiedy reakcja zapalna ulega stopniowemu

ograniczeniu, a w ranie zaczynają dominować makrofagi, które stopniowo eliminują zanieczyszczenia oraz drobnoustroje.

— Faza proliferacyjna

Faza proliferacyjna jest etapem właściwego gojenia rany. Trwa zwykle 3–6 tyg. i wówczas zaczynają uaktywniać się fibroblasty. Równocześnie dochodzi do tworzenia naczyń krwionośnych. Fibroblasty wydzielają enzymy proteolityczne, które wspomagają regenerację tkanek oraz wytwarzają włókna kolagenowe, niezbędne do regeneracji tkanki łącznej, naczyń krwionośnych oraz do wytworzenia się blizny.

- obecnie nie zaleca się stosowania specyficznych substancji neutralizujących, gdyż mogą one wywoływać reakcję egzotermiczną i dodatkowo powodować uszkodzenie termiczne.
- u osoby przytomnej z oparzeniem jamy ustnej należy zalecić spożywanie dużych ilości płynów w celu rozcieńczenia przyjętych substancji chemicznych (nie należy prowokować wymiotów).

Dalsze postępowanie jest niespecyficzne – analogiczne do postępowania w przypadku oparzeń termicznych.

OPARZENIA SŁONECZNE

Oparzenia słoneczne powstają w wyniku zbyt długiej ekspozycji skóry na słońce (lub lampy UV). Są to najczęściej oparzenia powierzchowne.

Oparzenia słoneczne objawiają się zaczerwienieniem, swędzeniem, obrzękiem, czasem również powstawaniem pęcherzy.

Podstawą pierwszej pomocy jest w tym przypadku wprowadzenie pacjenta w chłodne, zacienione miejsce, ochłodzenie oparzenia pod zimną wodą i zapewnienie odpowiedniego nawodnienia.

Szczegółowo temat oparzeń słonecznych omówiono w podręczniku *Problemy dermatologiczne*.

Pantenol

Pantenol, znany także jako dekspantenol lub prowitamina B₅, jest stabilnym alkoholowym analogiem kwasu pantotenowego. Łatwo przenika przez skórę, a w organizmie przekształca się w kwas pantotenowy, który jest kluczowym składnikiem koenzymu A. Pantenol wykazuje właściwości nawilżające oraz odbudowujące barierę naskórkową, przyspie-

sza regenerację skóry i wspomaga proces gojenia ran (Proksch i in., 2017). Skuteczność pantenolu w leczeniu ran została potwierdzona w podwójnie zaślepionym badaniu klinicznym przeprowadzonym w 1995 roku (Pugliese i in., 1995). W badaniu z 2001 roku udowodniono, że pantenol wspomaga regenerację naskórka (Presto i in., 2001). Uważany jest za substancję nietoksyczną, rzadko wywołującą reakcje alergiczne lub podrażnienia skóry (Ebner i in., 2002).

WSKAZÓWKA PRAKTYCZNA

Pianki z pantenolem różnią się stężeniem tej substancji, zwykle zawierając od 5 do 15% pantenolu. Warto sprawdzić, czy producent podaje dokładne stężenie na opakowaniu. Większość z tych pianek jest zarejestrowana jako kosmetyki, chociaż niektóre są klasyfikowane jako wyroby medyczne, na przykład *Pantenol Pianka 5% Biovena*. Przy rekomendowaniu preparatu z pantenolem, zwróć uwagę na jego skład. Obecność substancji zapachowych, olejów mineralnych lub dużej ilości konserwantów może prowadzić do podrażnień i utrudniać proces gojenia. Dobrze jest wybrać preparaty zawierające dodatkowe składniki o właściwościach łagodzących i regenerujących, takie jak alantoina czy żel aloesowy.

Biorąc pod uwagę potwierdzoną skuteczność pantenolu w łagodzeniu podrażnień i wspomaganiu regeneracji skóry oraz jego bezpieczeństwo, można zalecać piankę z pantenolem jako produkt wspomagający w fazie gojenia łagodnych oparzeń i na oparzenia słoneczne.

Przykładowe preparaty z jodopowidonem przedstawiono w Tabeli 9.

Antyseptyków z jodem nie należy stosować u niemowląt ze względu na większą przepuszczalność skóry i szczególną wrażliwość na jod, dlatego środki z jodem nie nadają się do odkażania pępowiny. Nie powinny być również stosowane u kobiet w ciąży i karmiących pierśią.

Środki zawierające rtęć, srebro, nadtlenek wodoru, kwas benzoesowy lub taurolidynę, mogą wchodzić w interakcje z jodopowidonem, w związku z czym należy unikać ich jednoczesnego stosowania.

WSKAZÓWKA PRAKTYCZNA

W przypadku użycia jodopowidonu po odkażeniu rany oktenidyną dochodzi do wytrącenia trudno zmywalnego, ciemnego osadu, dlatego należy poinformować pacjenta, aby **nie używał razem jodopowidonu i oktenidyny**.

FIOLET GENCJANOWY

Pioktanina to wodny lub spirytusowy roztwór fioletu gencjanowego, czyli farmakopealnego surowca farmaceutycznego – mieszaniny fioletu krystalicznego i fioletu metylowego. Jest tanim i skutecznym środkiem antyseptycznym. Badania kliniczne wykazały, że fiolet gencjanowy jest skuteczny w leczeniu ropnych zakażeń, nadkażonych wyprysków i odleżyn, jak również w przypadku kandydoz jamy ustnej w przebiegu AIDS (Maley i in., 2013; Pona i in., 2020). Fiolet gencjanowy dostępny jest jedynie w postaci **roztworów wodnych** (na skórę i błony śluzowe) lub **etanolowych** (na skórę). Nie powinien być natomiast stosowany na otwarte rany. Działanie antyseptyczne fioletu krystalicznego zwiększa się w środo-

wisku zasadowym, w miarę wzrostu pH, a zakwaszenie środowiska rany zmniejsza znacznie jego skuteczność.

WSKAZÓWKA PRAKTYCZNA

Warto poinformować pacjenta, że produkty zawierające fiolet gencjanowy mocno zabarwiają skórę i ubrania.

ZWIĄZKI BORU

Związki boru stosowane w antyseptyce to kwas borowy i boraks. Kwas borowy, dostępny w postaci maści (*Maść borna*) lub płynu (*Borazol*) jest słabym antyseptykiem, działa jednak dodatkowo przeciwzapalnie i ściągająco. Stosowany jest w leczeniu wyprysków, oparzeń, stłuczeń, obrzęków i niewielkich ran. Preparaty zawierające kwas borowy nakładając można miejscowo na skórę w formie okładów, płukań i maści. Należy jednak pamiętać, że kwas borowy łatwo przenika przez uszkodzoną skórę i błony śluzowe do krwi, a zastosowany na dużą powierzchnię ciała może wywołać objawy zatrucia. Przy przewlekłym stosowaniu ulega kumulacji w organizmie (McDonnell i in., 1999).

Boraks (w: *Aphtin*) to związek boru wykorzystywany w postaci roztworu do stosowania miejscowego w pleśniawkach lub bolesnych nadżerkach jamy ustnej, na narządach płciowych oraz do płukania gardła. Ma słabe działanie antyseptyczne, hamuje rozwój grzybów i bakterii.

Związki boru nie powinny być stosowane u dzieci poniżej 2. rż. (EMA, 2017).

■ **Tabela 14**

Podział opatrunków z uwzględnieniem zasady działania i zastosowania

Rodzaj opatrunków	Zasada działania	Zastosowanie	Przykładowe preparaty
Błonowe (foliowe)	<ul style="list-style-type: none"> Chronią ranę przed czynnikami zewnętrznymi Przepuszczają parę wodną i tlen, nie utrudniają swobodnego oddychania skóry Przezroczyste, wodoodporne, samoprzylepne 	<ul style="list-style-type: none"> Zabezpieczenie niewielkich ran bez wysięku (w późniejszym etapie gojenia odleżyn, oparzeń, otarć) Jako opatrunek wtórny Do mocowania kaniuli, cewników, etc. 	<i>Hydrofilm</i>
Siatkowe	<ul style="list-style-type: none"> Mają postać siatki, zazwyczaj pokrytej maścią, ewentualnie silikonem Chronią opatrunek wtórny przed przyleganiem, dobrze odprowadzają wysięk (same nie mają właściwości chłonnych) Mogą zawierać srebro, jod, chlorheksydynę 	<ul style="list-style-type: none"> Służą jako warstwa kontaktowa, ułatwiają zmianę opatrunku Siatki z substancją przeciwdrobnoustrojową mogą być stosowane do ran zakażonych i zagrożonych zakażeniem 	<i>Acticoat 3 flex, Atrauman, Atrauman Ag, Bactigras, Inadine, Jellonet, Mepitel</i>
Węglowe	<ul style="list-style-type: none"> Węgiel aktywny neutralizuje zapach oraz wiąże bakterie i toksyny utrudniające proces gojenia Często węgiel występuje razem ze srebrem Nie można ciąć 	Stosowane w ranach zakażonych lub o nieprzyjemnym zapachu	<i>Actisorb Plus 25, Vliwa-ctiv Ag</i>
Hydrożelowe	<ul style="list-style-type: none"> Zapewniają dobre nawilżenie rany, chłódzą, uśmierzają ból Powodują autolityczne rozpuszczanie tkanek martwiczych Plastry wymagają mocowania 	<ul style="list-style-type: none"> Do ran suchych, z niewielkim wysiękiem, niezakażonych I wybór po oparzeniu Do oczyszczania ran z martwicy 	<i>Aqua-Gel, Intrasite, Medisorb G</i>
Hydrokoloidowe	<ul style="list-style-type: none"> Wchłaniają wydzielinę z rany tworząc żel zapewniający wilgotne środowisko rany Zapobiegają rozwojowi bakterii przez utrzymanie niskiego pH Wspomagają autolizę rany Plastry są samoprzylepne 	<ul style="list-style-type: none"> Do ran z małym i umiarkowanym wysiękiem, niezakażonych Na rany przewlekłe i ostre (rany chirurgiczne, otarcia, oparzenia) Też na opryszczkę, pęcherze, odciski 	<i>Granuflex, Granuflex Extra Thin, GranuGEL, Supra-sorb H, Hydrocoll, Medisorb H</i>

Rodzaj opatrunków	Zasada działania	Zastosowanie	Przykładowe preparaty
Lipokoloidowe (TLC)	<ul style="list-style-type: none"> Warstwa TLC po zetknięciu z wysiękiem z rany tworzy żel TLC może być łączona z różnymi materiałami (siatka, pianka, superabsorbent) Może zawierać srebro 	W zależności od rodzaju materiału mogą być przeznaczone do ran z różnym stopniem wysięku i na różnym etapie gojenia	<i>UrgoClean, Urgo-Tul, Urgo-Tul Absorb, UrgoTul Ag</i>
Hydroaktywne z mechanizmem płuczaco-absorpcyjnym	<ul style="list-style-type: none"> Dzięki zawartości bardzo chłonnego poliakrylanu sodu nasączonego płynem Ringera przepłukują ranę i usuwają z niej martwicę, bakterie, wysięk Mogą zawierać PHMB Nie można ciąć Wymagają mocowania 	Do ran z zaburzonym procesem gojenia, zakażonych, w fazie stagnacji procesu ziarninowania	<i>HydroClean Plus, HydroClean Plus Cavity</i>
Alginiowe	<ul style="list-style-type: none"> Reagują z wysiękiem lub krwią, tworząc żel zapewniający wilgotne środowisko rany Bardzo chłonne, hamują też krwawienie Mogą zawierać srebro Wymagają opatrunku wtórnego 	<ul style="list-style-type: none"> Do ran z obfitym i umiarkowanym wysiękiem, do ran krwawiących Opatrunki ze srebrem mogą być do ran zakażonych i zagrożonych zakażeniem 	<i>Sorbalgon, Suprasorb A, Suprasorb A Ag, Medisorb A</i>
Kolagenowe	<ul style="list-style-type: none"> Sprzyjają autolitycznemu oczyszczaniu rany, stymulują wzrost nowych tkanek Dobrze wchłaniają wysięk Zazwyczaj wymagają opatrunku wtórnego 	Wskazane głównie w fazie stagnacji leczenia ran, do ran z ubytkiem tkanki, niezakażonych	<i>Suprasorb C</i>
Hydrowłókniste	<ul style="list-style-type: none"> Szybko absorbują wysięk, tworzą żel sprzyjający gojeniu Mogą zawierać srebro W wersji podstawowej wymagają opatrunku wtórnego 	<ul style="list-style-type: none"> Do ran o średnim i obfitym wysięku, też krwawiących Opatrunki ze srebrem mogą być do ran zakażonych i zagrożonych zakażeniem 	<i>Aquacel Extra Ag, Aquacel Ag Foam (samoprzylepny, z pianką)</i>
Z celulozy bakteryjnej	<ul style="list-style-type: none"> Łatwo dopasowują się do kształtu rany, mogą być stosowane w miejscach trudnych do zaopatrzenia (np. maska na twarz), delikatne, chłodzące, przezroczyste Mogą zawierać substancje przeciwdrobnoustrojowe, np. PHMB Mogą być stosowane z opatrunkiem wtórnym 	<ul style="list-style-type: none"> Do ran o różnym stopniu wysięku Opatrunki z PHMB mogą być do ran zakażonych i zagrożonych zakażeniem 	<i>Suprasorb X, Suprasorb X + PHMB</i>

Rodzaj opatrunków	Zasada działania	Zastosowanie	Przykładowe preparaty
Piankowe	<ul style="list-style-type: none"> Bardzo chłonne, wchłaniają wysięk w obrębie porów nie ulegając żelowaniu Termoregulacyjne, ochronne Mogą zawierać srebro Mogą mieć warstwę samoprzylepną 	<ul style="list-style-type: none"> Zazwyczaj do ran o umiarkowanym i dużym wysięku Opatrunki ze srebrem mogą być do ran zakażonych 	Grupy opatrunków <i>Mepilex, Allevyn, Suprasorb P</i>
Z superabsorbentem	<ul style="list-style-type: none"> Bardzo chłonne, chronią przed maceracją, ale zapewniają wilgotne środowisko rany Nie można ciąć Zazwyczaj wymagają mocowania 	Do ran z obfitym wysiękiem, jako opatrunek pierwotny lub wtórny	<i>Zetuvit Plus, Vliwasorb Pro</i>

- rany ostre, gojące się w ciągu 6-8 tygodni** – często wystarczą opatrunki klasyczne, niekiedy korzystniejsze będą opatrunki specjalistyczne,
- rany przewlekłe (nie goją się ponad 8 tygodni)** – wymagają opatrunków specjalistycznych, opatrunki klasyczne mogą być wykorzystywane jako wtórne.

Pamiętaj, że rany głębokie (w tym klute, kęsane), rozległe, bardzo zanieczyszczone wymagają konsultacji lekarskiej.

2. Jak wygląda rana?

- rana niezakażona** – opatrunki bez substancji drobnoustrojowej,
- rana zakażona lub zagrożona zakażeniem** – opatrunki z substancją przeciwdrobnoustrojową, najczęściej ze srebrem (np. *Atrauman Ag*) lub żele z oktenidyną (*Octenilin żel*), poliheksanidyną (*Sutrisept hydrożel, Prontosan żel*).

Objawy zakażenia: obrzęk, zaczerwienienie i zwiększona ciepłota wokół rany, charakterystyczny zapach, wysięk ropny.

3. Jaka jest głębokość rany?

- rana powierzchowna** – większość opatrunków, też samoprzylepnych z obramieniem,
- rana głęboka** – tylko niektóre opatrunki specjalistyczne mogą być stosowane bezpośrednio do rany (miękkie, plastyczne, np. alginianowe, hydrowłókniste, też opatrunki w żelu), inne opatrunki mogą być użyte jako wtórne.

Rany przewlekłe mogą być pokryte martwicą i pierwszym krokiem leczenia jest jej usunięcie, np. za pomocą żeli wspierających autolizę.

4. Jak duży jest wysięk z rany?

- rany suche z minimalnym wysiękiem** – opatrunki hydrożelowe, foliowe, cienkie piankowe,
- rany z niewielkim i umiarkowanym wysiękiem** – opatrunki hydrokolidowe, lipokoloidowe, z celulozy bakteryjnej i niektóre piankowe,
- rany z umiarkowanym i obfitym wysiękiem** – opatrunki alginianowe, hydrowłókniste, piankowe i z superabsorbentem,

gów rany, co ogranicza krwawienie, przyspiesza gojenie i przyczynia się do powstania mniejszej blizny. Dostępne na rynku plastry zamykające rany mają różną szerokość i długość (np. *Omnistrip*, *Viscoplast Steri-Strip*, *Uro-grips*).

Plastry na blizny

Wśród plastrów specjalistycznych dostępne są również plastry na blizny zawierające zwykłe silikon, który przyczynia się do zwiększenia elastyczności blizny i redukcji uczucia świądu i „ciągnięcia”, co zwiększa zarówno komfort pacjenta, jak i poprawia wygląd blizny. Plastry silikonowe zalecane są w przypadku blizn pooperacyjnych (np. po cesarskim cięciu), po

■ Tabela 15

Dobór typu opatrunku w zależności od rany

Rodzaj rany	Typy opatrunków
Drobne skaleczenie	Tradycyjne plastry, kompresy gazowe, włókninowe (<i>Medicomp</i>)
Rana cięta	Paski do zamykania ran (<i>Steri Strip</i>)
Rany powierzchniowe, otarcia	Opatrunek hydrokoloidowy (plastry <i>Cosmos</i> , <i>Granuflex</i>), żel hydrokoloidowy (<i>Help4Skin</i> żel), opatrunek hydrożelowy (<i>Aqua-Gel</i>), opatrunki siatkowe (<i>Atrauman</i>)
Rana kluta	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Zaleć konsultację lekarską (możliwa penetracja tkanek, zakażenie tężcem) ▪ Do odkażania – jodopowidon (<i>Betadine</i>)!
Rana kąsana	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Gdy ukąszenie przez zwierzę – konieczność ustalenia, czy było szczepione ▪ Często konieczna konsultacja lekarska ▪ Do odkażania – jodopowidon (<i>Betadine</i>)!
Rana szarpana	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Często zanieczyszczona – konieczność skierowania do lekarza ▪ Opatrunki siatkowe (<i>Atrauman</i>), gdy rana zakażona ze srebrem (<i>Atrauman Ag</i>)
Rana chirurgiczna	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Opatrunki sterylne z obramieniem (<i>Cosmopor E</i>, <i>Elastopor Steril</i>) ▪ Też hydrokoloidowe (<i>Granuflex</i>), piankowe (<i>Suprasorb P Sensitive</i>), hydrowłókniste (<i>Aquacel Ag Extra</i>), i.in.
Rany oparzeniowe I i II stopnia	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Opatrunkiem pierwszego wyboru zaraz po urazie jest opatrunek hydrożelowy, działający chłodząco (<i>Aqua-Gel</i>) ▪ Później też inne opatrunki, np. hydrokoloidowe (<i>Granuflex</i>) ▪ Na oparzenia II stopnia z pęcherzami najlepiej opatrunki chłonne, gdy rana zagrożona infekcją ze srebrem: hydrowłókniste (<i>Aquacel Extra Ag</i>), piankowe (<i>Mepilex Aq</i>)
Rany zakażone i zagrożone zakażeniem	Opatrunki z substancją przeciwdrobnoustrojową, głównie ze srebrem (<i>Atrauman Ag</i> , <i>Suprasorb A Ag</i> , <i>Aquacel Extra Ag</i>)
Rany z dużym wysiękiem	Opatrunki z superabsorbentem (<i>Zetuvit Plus</i> , można użyć jako opatrunek wtórny), hydrowłókniste, alginianowe, piankowe
Rany podkrwawiające	Opatrunki alginianowe (<i>Suprasorb A</i> , <i>Sorbalgon</i>)
Rany suche	Opatrunki hydrożelowe (<i>Aqua-Gel</i>), foliowe (<i>Hydrofilm</i>), nawilżający krem do stosowania na uszkodzoną skórę

Tabela 24

Zmiany skórne powstałe w wyniku ukąszeń lub użądleń (Zdjęcia: NHS na licencji OGL; Shutterstock)

Rodzaj owada	Zdjęcie zmiany
użądlenie pszczoły	
użądlenie osy i szerszenia	
ukąszenie komara	
ukąszenie jusznicy deszczowej	

Rodzaj owada	Zdjęcie zmiany
ukąszenia meszek lub komarów	
ukąszenia pluskwy	
ukąszenia pcheł	

W codziennej praktyce możemy pomóc przede wszystkim w przypadku reakcji niealergiczy-nych oraz alergicznych o niewielkim stopniu nasilenia objawów (stopień I i II według skali Müllera z objawami wyłącznie skórny-ymi). Reakcja miejscowa nie jest groźna dla zdrowia i życia, chyba że silna opuchlizna pojawia się np. na szyi czy w obrębie twarzy.

Jeśli wystąpi którykolwiek z następujących objawów:

- świszczący oddech,
  - trudności w oddychaniu,
  - nudności,
  - wymioty,
  - biegunka,
  - szybkie tętno,
  - zawroty głowy,
  - uczucie omdlenia,
  - trudności w połykaniu,
  - dezorientacja,
  - niepokój lub pobudzenie,
- lub
- jeśli miejsce ukąszenia znajduje się w po-
blizu dróg oddechowych lub w obrębie
jamy ustnej,

Rozdział 20.

WYCZERPANIE CIEPLNE I UDAR CIEPLNY

Temperatura ciała człowieka jest utrzymywana fizjologicznie w wąskim zakresie dzięki mechanizmom zapewniającym równowagę pomiędzy obciążeniem cieplnym i rozpraszaniem ciepła, takim jak parowanie lub pocenie się. W warunkach, w których temperatura otoczenia przekracza temperaturę skóry, mechanizmy regulacyjne mogą być nieskuteczne, co zagraża **przegrzaniem organizmu**, czyli wystąpieniem hipertermii. W niniejszym roz-

dziale omówiliśmy postępowanie ratunkowe w przypadku udaru cieplnego i wyczerpania cieplnego. Podstawowe cechy charakterystyczne dla udaru oraz wyczerpania cieplnego zebraliśmy w ■ Tabeli 33.

UDAR CIEPLNY

Udar cieplny (ang. *heat stroke*) to reakcja organizmu na przegrzanie pod wpływem długotrwałej ekspozycji na **wysoką temperaturę**

■ Tabela 33

Cechy charakterystyczne udaru cieplnego i wyczerpania cieplnego (Jardine, 2007; Glazer, 2005)

Udar cieplny	Wyczerpanie cieplne
temperatura wewnętrzna ciała > 40°C	temperatura wewnętrzna ciała ≤ 40°C
zaburzenia stanu psychicznego (niewyraźna mowa, splątanie, majaczenie, halucynacje, drgawki)	możliwe zawroty głowy i łagodne splątanie, które mija w ciągu 30 min od leczenia
przyspieszony oddech	możliwy szybszy oddech
odwodnienie umiarkowane lub ciężkie	odwodnienie łagodne lub umiarkowane
przyspieszona akcja serca i niedociśnienie	przyspieszona akcja serca i prawidłowe wartości ciśnienia
sucha skóra (w klasycznym udarze cieplnym) lub możliwe pocenie się w przypadku udaru wysiłkowego	pocenie się
wymioty, biegunka, możliwa niewydolność nerek, wątroby lub wstrząs kardiogeny	bóle głowy, zmęczenie, słabość, nudności, wymioty

Pacjentowi możesz także podać chłodną wodę do picia lub roztwory elektrolitów zawierających glukozę. Po rozpoczęciu chłodzenia pacjenta koniecznie wezwij zespół ratownictwa medycznego.

WSKAZÓWKA PRAKTYCZNA

Stosowanie klasycznych leków przeciwgorączkowych w udarze cieplnym lub wyczerpaniu cieplnym jest nieskuteczne, gdyż stan hipertermii wynika z upośledzenia mechanizmów termoregulacji, a nie zmiany punktu nastawczego podwzgórza przez pirogeny, jak to ma miejsce w przypadku gorączki.

Leki i substancje zwiększające ryzyko udaru cieplnego

Niektóre leki w zależności od mechanizmu działania mogą wpływać na fizjologiczne procesy termoregulacyjne i tym samym mogą zwiększać ryzyko przegrzania organizmu. Ryzyko to rośnie szczególnie w przypadku stosowania

wania leków ograniczających pocenie, odwadniających, zwiększających temperaturę ciała lub ograniczających chłodzenie ciała. Najważniejsze przykładowe leki zwiększające ryzyko udaru cieplnego zestawiliśmy w Tabeli 34.

WYCZERPANIE CIEPLNE

Wyczerpanie cieplne (ang. *heat exhaustion*) jest wstępnym etapem udaru cieplnego i jego wczesne leczenie oraz zapobieganie jego wystąpieniu chroni pacjenta przed ryzykiem niebezpiecznego udaru. W wyczerpaniu cieplnym temperatura głęboka ciała nie przekracza 40°C i w przeciwieństwie do udaru cieplnego nie występują u pacjenta objawy ze strony OUN, takie jak zaburzenia świadomości czy drgawki.

WSKAZÓWKA PRAKTYCZNA

Nieleczone wyczerpanie cieplne może prowadzić do udaru cieplnego zagrażającego życiu pacjenta.

■ Tabela 34

Leki i inne substancje, które mogą zwiększać ryzyko wystąpienia udaru cieplnego

Leki/grupy leków	Przykłady	Mechanizm
diuretyki	furosemid, indapamid	zwiększone ryzyko odwodnienia
beta-blokery	karwedilol, bisoprolol	zmniejszenie zdolności odprowadzania ciepła przez spowolnienie przepływu krwi do skóry
TLPD	amitryptylina, doksepina	redukcja pocenia się
leki sympatykomimetyczne	fenylefryna, pseudoefedryna	redukcja pocenia się
leki cholinolityczne	hioscyna	redukcja pocenia się
leki przeciwmigrenowe	ergotamina, dihydroergotamina	redukcja pocenia się
leki przeczyszczające	bisakodyl	zwiększone ryzyko odwodnienia
neuroleptyki	klozapina, olanzapina	wzrost temperatury ciała
używki	kofeina, alkohol	zwiększone ryzyko odwodnienia

Leki, które mogą wywołać nagły spadek ciśnienia

Nagły spadek ciśnienia tętniczego bardzo często jest wynikiem przedawkowania leków przeciwnadciśnieniowych lub też interakcji, która nasila działanie hipotensyjne leków. Ponadto stan niedociśnienia mogą wywołać także leki stosowane w zaburzeniach erekcji, w schorzeniach OUN lub leki przeciwpsychoetyczne. Najważniejsze przykładowe leki indukujące spadek ciśnienia zebraliśmy w ■Tabeli 31.

— Hipotensja ortostatyczna

Hipotensja ortostatyczna to nagły spadek ciśnienia skurczowego krwi o co najmniej 20 mm Hg i (lub) ciśnienia rozkurczowego o 10 mm Hg **przy zmianie pozycji** z leżącej lub siedzącej na stojącą, pojawiający się w ciągu 3 min od pionizacji. Objawy występują najczęściej przy podnoszeniu się z łóżka lub wstawaniu od stołu (np. po obfitym posiłku), ale także mogą pojawić się po wysiłku fizycznym lub w przypadku długotrwałej pozycji stojącej (Palma i Kaufmann, 2021). Hipotensja ortostatyczna dotyczy najczęściej **osoby starsze**, szczególnie zwiększając ryzyko upadków w tej grupie wiekowej i związanych z tym urazów. Więcej informacji na temat upadków, ich

■ Tabela 31

Leki, które mogą wywołać nagły spadek ciśnienia krwi

Grupa leków	Przykłady
diuretyki pętlowe	furosemid, torasemid
diuretyki oszczędzające potas	amiloryd
diuretyki tiazydowe i tiazydopochodne	hydrochlorotiazyd, chlortalidon, indapamid, klopamid
antagonisty aldosteronu	spironolakton, eplerenon
blokery kanału wapniowego	amlodypina, lerkaniidypina, werapamil
leki blokujące receptor AT1 (sartany)	losartan, walsartan, kandesartan, telmisartan
beta-blokery	karwedilol, nebiwolol, bisoprolol, metoprolol
nitraty	nitrogliceryna, monoazotan izosorbidu, diazotan izosorbidu, tetranitrat pentaerytrołu
alfa-blokery	prazosyna, doksazosyna, tamsulozyna
inhibitory 5-fosfodiesterazy	sildenafil, tadalafil, wardenafil
leki cholinolityczne	hioscyna
leki neuroleptyczne	flupentiksol, haloperidol, sulpiryd, zuklopentiksol
inhibitory MAO	moklobemid, selegilina
leki przeciwdepresyjne	doksepina, amitryptylina, mianseryna, mirtazapina
leki przeciwhistaminowe	chlorfenamina, difenhydramina, prometazyna
leki dopaminergiczne	lewodopa, bromokryptyna, selegilina

INDEKS

Symbole

IWW, 132

β_2 -mimetyki, 194

β_2 -mimetyki wziewne, 110

β -adrenolityczne, 179

A

Acard 150 mg, 188

Acard 300 mg, 188

Acenocumarol WZF, 75

acenokumarol, 75, 180

Aclotin, 75

Acticoat 3 flex, 96

Actifed, 167

Actilite, 94

Actilyse, 185, 190

Actisorb Plus 25, 94, 96

Activon Tube, 94

Activon Tulle, 94

Activplast plastry rodzinne turystyczne, 99

Acudex, 95

Adhesive, 99

adrenalina, 107, 108, 110, 121, 123

Adrenalina WZF, 108, 109

Adrenalina WZF 0,1%, 110

adrenomimetyki, 140

AED. *Zobacz* automatyczny defibrylator zewnętrzny

Agaricus spp.. *Zobacz* pieczarka

Agregex, 75

AIDS, 82

akarboza, 132

Akutol Stop, 74

Alantan Plus, 69

alantoina, 69

aldehyd, 205

alergia, 110

alfa-blokery, 141, 142

alginiany, 74

Algivon, 93, 94

alkaloidy, 214

alkaloidy sporyszu, 194

alkohol, 173

Allefin, 122

Allegra, 122

Allertec Fexo, 122

Allertec WZF, 122

Allewyn, 93, 98

Allewyn Heel, 95

Allewyn Life, 99

Altabactin, 51

alteplaza, 185, 190

Alventa, 162

Amanita citrina. *Zobacz* muchomor: cytrynowy

Amanita muscaria. *Zobacz* muchomor: czerwony

Amanita pantherina. *Zobacz* muchomor: plamisty

Amanita phalloides. *Zobacz* muchomor sromotnikowy

Amanita verna. *Zobacz* muchomor wiosenny

Amanita virosa. *Zobacz* muchomor jadowity

Dotychczas ukazały się:

Istotne interakcje leków. Praktyczny przewodnik
Pediatria okiem farmaceuty (wyd. II)
Działania niepożądane leków
Leki pierwszego wyboru (wyd. III)
Opieka farmaceutyczna nad pacjentem geriatrycznym. Choroby wieku podeszłego, leki i wytyczne (wyd. III)
Leki i ciąża. Bezpieczna farmakoterapia i suplementacja kobiety ciężarnej (wyd. II)
Przeziębienie, grypa i COVID-19. Infekcyjne choroby dróg oddechowych z perspektywy farmaceuty
Pacjent onkologiczny z perspektywy farmaceuty
Poradnik Pięgarza. Praktyczne aspekty pracy w aptece
Receptura. Niezbędnik dla początkujących i zaawansowanych
Zdrowie kobiety z perspektywy farmaceuty
Leki 2022. Praktyczny przewodnik po grupach leków dostępnych w Polsce

50 leków:

50 leków Rx, które musi znać farmaceuta. Leki układu krążenia, leki hipolipemiczne, leki wpływające na układ krzepnięcia, leki przeciwjaskrowe
50 leków Rx, które musi znać farmaceuta. Leki przeciwcukrzycowe, leki hormonalne, leki stosowane w chorobach kości, leki dermatologiczne
50 leków OTC, które musi znać farmaceuta

Apteczne Case Studies:

Apteczne Case Studies. 50 przypadków z za pierwszego stołu (tom II)
Apteczne Case Studies. 50 przypadków z za pierwszego stołu (tom I)

Zagadki farmaceutyczne:

Zagadki farmaceutyczne. 100 pytań i odpowiedzi (tom III)
Zagadki farmaceutyczne. 100 pytań i odpowiedzi (tom II)
Zagadki farmaceutyczne. 100 pytań i odpowiedzi (tom I)

Vademecum Farmaceutyczne:

Pierwsza pomoc okiem farmaceuty (wyd. II)
Psychiatria okiem farmaceuty. Leki psychotropowe, uzależnienia, choroby i zaburzenia psychiczne (wyd. II)
Leczenie bólu z perspektywy farmaceuty (wyd. II)
Leki oczne i schorzenia okulistyczne. Zasady leczenia, receptura i suplementacja
Schorzenia układu pokarmowego. Farmakoterapia dolegliwości i chorób przewlekłych (wyd. II)
Cukrzyca i otyłość. Opieka farmaceutyczna, wytyczne, leki i suplementacja (wyd. II)
Probiotyki i prebiotyki. Kompendium wiedzy dla farmaceutów i lekarzy
Problemy dermatologiczne. Opieka farmaceutyczna, zasady rozpoznania i leczenia, przegląd leków i kosmetyków (wyd. II)

Zeszyty Apteczne:

Choroby pasożytnicze z perspektywy farmaceuty
Choroby zakaźne i szczepienia ochronne
Alergia z perspektywy farmaceuty
Intymne problemy kobiet z perspektywy farmaceuty

Zamówienia indywidualne oraz dla firm: www.wydawnictwo.farm

O Wydawnictwie Farmaceutycznym

Wydawnictwo Farmaceutyczne powstało w odpowiedzi na brak aktualnych, wiarygodnych i jednocześnie przystępnych źródeł wiedzy farmaceutycznej.

Wszystkie pozycje Wydawnictwa Farmaceutycznego są przygotowywane przez zespół redaktorów specjalizujących się w przeglądach literatury naukowej, dlatego zawarte w nich informacje są oparte na najbardziej wiarygodnych źródłach. Każda publikacja Wydawnictwa jest także konsultowana z praktykującymi lekarzami, farmaceutami i innymi przedstawicielami zawodów medycznych. Wszystkie treści tworzone w Wydawnictwie Farmaceutycznym są oparte na standardzie PCS.

PCS (*Pharmaceutical Credibility Standard*) to autorski standard wiarygodności treści, który zakłada tworzenie opracowań na podstawie aktualnych i najbardziej wiarygodnych dowodów naukowych według kryteriów medycyny opartej na faktach (EBM).

Wydawnictwo Farmaceutyczne jest częścią 3PG.

Wszystkie publikacje Wydawnictwa dostępne są do zamówienia online na stronie www.wydawnictwo.farm

ISBN 978-83-66756-69-4

9 788366 756694